

ADRIAN CHIRCU

***DE NOMINUM POPULORUM DIVERSITATE.
TÂLCUIREA LIMBILOR ‘POPOARELOR’
ANTICHITĂȚII ÎN VECHI DICȚIONARE ROMÂNEȘTI
(DICTIONES LATINÆ CUM VALACHICA
INTERPRETATIONE)****

„Lucrarea [este] insolită pentru imaginea convențională a culturii românești...”

(Gherman 2010, p. 65)

0. PRELIMINARII

0.1. În anii din urmă, editarea tot mai susținută a textelor românești vechi de dimensiuni mai mari sau mici mici, fie acestea laice ori religioase, a fost benefică din varii perspective, întrucât filologii, istoricii ori lingviștii au găsit un teren rodnic pentru diferite interpretări, completări sau nuanțări ale unor puncte de vedere anterior exprimate. Pentru ultimii dintre acești specialiști, s-a ivit astfel ocazia de a urmări pe îndelete starea limbii de odinioară, mult mai dinamică decât în zilele noastre, și de a compara noile fapte cu cele identificate și descrise în diverse studii lingvistice publicate de-a lungul timpului.

0.2. Prin acest studiu, ne alăturăm și noi unor asemenea demersuri analitice, propunându-ne să continuăm cercetări recente de aceeași factură, concretizate în publicarea a două studii (Chircu 2019; Chircu, Chircu 2019), în care am discutat pe marginea mijloacelor și a modalităților de echivalare la care a recurs Teodor Corbea, reprezentant de seamă al umanismului românesc, pentru a tălmăci în limba română denumirile latinești de populații, care circulau în Evul Mediu, respectiv *seminție/seminții* și *norod/noroade*, și care se regăsesc în coloanele celei mai importante lucrări lexicografice din epoca veche, și anume *Dictiones latine cum valachica interpretatione* (DLVI).

De această dată, vom analiza modul în care cărturarul ardelean glosează denumirile unor populații pe care le echivalează prin termenul generic *limbă*, adesea prezent în scrierile noastre vechi și cu sensul de ‘popor, norod’.

* Publicarea acestei contribuții științifice a fost posibilă și datorită implicării în cadrul proiectului PN-III-P1-1.2.PCCDI-2017-0326 (*Enciclopedia imaginariilor din România. Patrimoniu lingvistic și identități cultural lingvistice*, derulat la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, cu susținerea financiară a programului PCCDI 2017.

1. REPERE CULTURALE PREMODERNE

1.1. Considerăm că, pentru o mai bună înțelegere a demersului corbean, trebuie să oferim, într-o primă etapă, câteva detalii privitoare la contextul care a determinat redactarea unei asemenea lucrări lexicografice la finele veacului al XVII-lea, elaborată într-un moment prielnic pentru cultura română, când limbile română și latină începeau să câștige teren în detrimentul limbii slavone, a cărei întrebuintare cunoștea un regres sensibil în mediile cărțurărești din Țările Române, în special în Transilvania, aspect subliniat adesea de către istorici (IR, p. 873–963). Aceștia precizează că limba latină își pusese amprenta asupra multor domenii de activitate, devenind mijlocitoare în transmiterea și asimilarea feluritelor cunoștințe care asigurau progresul societății (Pop 2014, p. 40).

1.2. Nu trebuie însă abandonată nici ipoteza conform căreia elaborarea acestui dicționar s-ar datora ideilor promovate de Reformă, care a contribuit în bună măsură la propășirea popoarelor din întreaga Europă și care a dus la apropierea Orientului european de Occident. Așa se explică inițiativa vlădiciei Mitrofan de a sprijini tâlcuirea cuvintelor latinești în vorbe românești și de a încredința această misiune lui Teodor Corbea, personalitate reprezentativă pentru Umanismul românesc („la tâlmăcirea acestui lixicon ostenitu-s-au din plata părintelui Mitrofan, episcopul de Buzău, Todor Corbea sin ieromonah Ioasaf din Brașov”).

1.3. Însă sursa primară a acestei lucrări lexicografice trebuie să fi fost lucrarea redactată de către prelatul maghiar Albert Szenci Molnár, la începutul veacului al XVII-lea (1604)¹, care a circulat în mediile culturale din părțile Ardealului și din alte regiuni din Răsăritul Europei și care facilita înțelegerea apropiată a textelor scrise în limba latină, vechi sau contemporane cu acesta. Este vorba despre *Dictionarvm latinovngaricvm opus novum et hactenvus nvsqvam editvum; Item vice versa: dictionarivm vngaricolatinvm, in quo præter dictionvm vngaricvm interpretationem latinam* (DLU).

1.4. De altfel, acest izvor primar al lui Teodor Corbea nu poate fi pus la îndoială, întrucât învățatul brașovean lasă voit sau nu, în coloanele dicționarului, câteva amănunte autobiografice inserate anterior de către episcopul maghiar în dicționarul său (de pildă, „**Argentina** et **Argentoratum**: tare oraș al Țării Nemțești lângă apa Rhenus, în ținutul Alsației. Acolo ca acela înalt turn iaste și bisearică îmfrâmșetată, cât în Europa altă bisearică sau turn aseamine acestora nu iaste. Iaste iarăș acolo o academie vestită, în care de demult mulți înțelepți s-au învățat, unde și eu, care această carte am scris (adecă *Albertus Molnaru*) trei ani și jumătate am lăcuit în vremea copilăriei”) (DLVI, p. 53).

¹ În prefața dicționarului său (DLU), învățatul maghiar semnează „Albertus Molnar Szenciensis, Bonarum Literarum Studiosus”.

2. RECEPTAREA DICȚIONARULUI ÎN SECOLELE AL XX-LEA ȘI AL XXI-LEA

2.1. Chiar dacă Teodor Corbea s-a implicat susținut în elaborarea dicționarului pentru o bună perioadă de timp și deși a fost nevoie în epocă de o asemenea lucrare, aceasta a rămas în manuscris, nefiind tipărită decât în urmă cu aproape două decenii (2001), prin strădania lui Alin-Mihai Gherman, care a realizat o ediție critică, la care am făcut apel în realizarea studiului nostru. Înaintea editării, dicționarul intrase deja în atenția câțiva filologi, români (Crețu 1905, Seche 1966) și străini (Tagliavini 1929), care i-au relevat meritele, insistând mai ales asupra locului și rolului său în cultura română.

2.2. Astfel, editarea dicționarului a facilitat studiul atent al materialului lingvistic, demers care a dus la relevarea unor particularități de ordin structural și la evidențierea unor fapte de limbă, ca, de altfel, și la descrierea și la analiza sistematică a acestora, mai ales din perspectivă lexico-semantică. Din multiplele exegeze ale dicționarului, am reținut câteva observații care ni se par că surprind cel mai bine valoarea și meritele celui mai cuprinzător dicționar din perioada veche a scrișului românesc și a premodernității.

2.2.1. De pildă, într-un studiu apărut cu puțin timp înainte de ediția critică, Alin Mihai Gherman precizează că dicționarul „este o sursă pentru cercetarea istoriei limbii române și, prin caracterul ei enciclopedic, o sursă inestimabilă pentru studierea orizontului cultural românesc în epoca lui Constantin Brâncoveanu” (2000–2001, p. 161), iar, în prefața dicționarului, editorul ne reamintește că ne aflăm în prezența celui „mai amplu inventar lexical al limbii românești vechi” (DVL, vol. I, p. XXI).

2.2.2. Această primă observație se va găsi constant nuanțată în studiile succesive consacrate dicționarului în discuție de către editor: „cea mai amplă lucrare lexicografică redactată în limba română până în secolul al XIX-lea, având mai mult de 37 000 de lexeme latine echivalente în limba română” (Gherman 2004a, p. 53–54); „aici aflăm cel mai amplu inventar lexical al limbii române găsit în vreo lucrare lexicografică românească redactată până la sfârșitul secolului al XIX-lea” (Gherman 2004b, p. 75); „un amplu dicționar latin român, cea mai mare și științifică lucrare lexicografică a culturii noastre vechi, o operă care denotă un excelent nivel cărturăresc” (Gherman 2010, p. 32); „[le] travail lexicographique le plus important et le plus scientifique de notre culture ancienne, oeuvre qui dénote un excellent niveau de connaissances savantes comparable à ceux de ses contemporains qu'étaient le stolnic Constantin Cantacuzino et Dimitrie Cantemir” (Gherman 2014, p. 51).

2.2.3. Aplecându-se asupra acestui dicționar, Gheorghe Chivu consideră că apariția acestuia în partea orientală a Europei este „expresia unei marcate nevoi culturale, resimțite în spațiul românesc la cumpăna veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea” (2019, p. 89) și că, „adăugând explicații și semnificații, făcând comentarii, dar, mai ales, creând, într-o limbă ce s-a dorit a fi bogată și nuanțată, [autorul oferă] un echivalent cât mai bun al părții latinești, nu o copie literală a componentei maghiare din *Dictionarium Latino-Ungaricum*” (Chivu 2019, p. 89–90).

3. CORPUSUL INVESTIGATIV

3.1. După cum am anticipat la începutul studiului nostru, prin această contribuție, dorim să continuăm un demers anterior, propunându-ne să analizăm soluțiile de echivalare a termenilor latinești privitori la denumirile de populații, glosați de Teodor Corbea prin cuvântul generic, clasificator, *limbă*. Folosirea acestui termen în limba română (mai ales la plural, respectiv *limbi*) nu este întâmplătoare, ci se explică prin calchiera semantică a cuvântului slav(on) *jezykŭ*, care avea atât înțelesul 'glas, limbă', cât și 'popor' (Rosetti 1954, p. 46; Hristea 1968, p. 153; Rosetti 1986, p. 293; Șăineanu 1999, p. 127; Stanciu Istrate 2017, p. 144) sau, mai exact, 'comunitate de oameni care vorbesc aceeași limbă, toți cei de-o limbă' (DLR, vol. VIII, s.v.), sens cu care este întrebuințat cel mai adesea și în dicționarul de față.

3.2. Prin urmare, pentru o descriere obiectivă a faptelor de limbă, într-o primă etapă, am excerptat toate denumirile latinești de populații care au fost glosate de către Teodor Corbea prin cuvântul *limbă*, care, ulterior, au constituit corpusul studiului întreprins și pe care le redăm în continuare:

Abantes, g.m.pl. din Trația răsărite limbi; **Abdaristenses, g.m.pl.** limbi cărora mai adevărat numele le iaste **audaristenses**; **Abellinates, g.m.** limbi din Țara Italiei; **Abii, -orum** șithiiani sau limbi de la Trația; **Æquæsili, -orum**, limbi a Țărei Spanioliei; **Critias, g.m.** numele al câtorva limbi mari; **Epicemidii, g.m.pl.** limbi din Țara Grecească; **Essæi, -orum, g.m.** limbi plecate au fost pă credință usebită, chilinită, între jidovi, carii cu muieri, cu vin și cu carne n-au trăit; **evocati, g.m.pl.** limbi spre război fără veaste de sârg adunați; **Francones, g.m.pl.** limbi nemțești lângă apa Menus; **Galactophagi, g.m.pl.** limbi de la Șithiia au fost trăitoare cu lapte; **Gamphasantes, g.m.pl.** limbi împielăgoase la Libiia; **Gangaridæ, g.m.pl.** limbi între India și ntre Asia; **Garamantes, g.m.pl.** limbi de la Libiia; **Gazetæ, g.m.pl.** limbi de la Galatiia; **Geloni, g.m.pl.** limbi șithienești; **Genoæi, g.m.** limbi de la Moloss; **Georgi, g.m.pl.** limbi de la Șithiia; **Getuli, g.m.pl.** limbi de la Libiia; **Gotthi, g.m.pl.** limbi de la Gotus; **Halizones, g.m.** limbi în Paflagoniia; **Hamaxobii, pl.g.m.** limbi muschicești; **Hamaxobitæ, g.m. idem**; **Harmatopolitæ, g.m.** limbi în Asia; **Hedui, g.m.pl.** limbi francești; **Helei, g.m.pl.** limbi la care au fost jocurile olimpicești; **heniochi, g.m.pl.** limbi în Iberiia; **Hermiones, g.m.pl.** limbi nemțești; **Hernici, g.m.pl.** limbi italienești în Campania; **Hesseni, g.m.** limbi de la Palestina carii au viețuit fără de fâmei; **Hippocentauri, g.m.pl.** limbi din Țara Italiei au fost carii de jumătate în sus au fost oamini, iară în jos cai; **Hismaelitæ, g.m.pl.** limbi pre care îi chemăm acum sarațenuseani; **Homeritæ, g.m.pl.** limbi de la Ethiopiia; **Imantropodes, g.m.pl.** limbi de la Etiopiia; **Ingevones, g.m.pl.** limbi nemțești de demult au fost; **Insubres, g.m.pl.** limbi ai Țării Italiei, lombarduseani; **Langobardi, g.m.pl.** limbi langobardi, lăcuiitori în marginea Țărei Italienești; **Lapitæ, g.m.pl.** limbi au fost thessalineani; **Lattini, g.m.pl.** limbi au fost împrejurul Romei în Italia lângă

Tiberis, de la care au răsărit limba letenească; **Leleges, g.m.pl.** limbi de la Asia au fost; **Lepontii, g.m.pl.** limbi lăcuitoare dincolo de Helveții la care răsare apa Rhenus; **Leuci, g.m.pl.** limbi de la Lotharinghiia; **Liburni, g.m.pl.** limbile de la Liburniia; **Limovici, g.m.pl.** limbi în Gașconia; **Lingones, g.m.pl.** limbi francești; **Locrenses, g.m.pl.** limbile de la Locri; **Locri, -orum, g.m.pl.** oraș au fost în Țara Italiei către Sițiliia; iarăș: limbi ai Țărei Grecești; **Lotophagi, g.m.** limbi de la Africa au fost carii au trăit cu poama cea dulce a pomului lotos; **Lucani, g.m.pl.** limbi italienești; **Mamertini, g.m.pl.** limbi sițilienești; **Maspaii, g.m.pl.** limbi persienești; **Massyli, g.m.pl.** limbi de la Africa; **hinc: massylus, -a, -um et massylæus, -a, -um et massylus, -a, -um;** **Mediomatrices, g.m.pl.** limbi lăcuitoare în marginea Latoringhiei [sic!] împrejurul orașului Metis; **Menapii, g.m.pl.** limbile Galiei Belghiumului; **Minæi, g.m.pl.** limbi de la Araviia; **Minyæ, g.m.pl.** limbi thessalienești; **Monosceli, g.m.pl.** limbi indienești cu un picior cu talpa lată; **Morini, g.m.pl.** limbi flandrienești; **Morylli, g.m.** limbi machidonești de către răsărit; **Mæsci, g.n.pl.** limbile muschicești; **Myrmidones, g.m.pl.** limbi thessalienești; **Mysii, g.m.pl.** limbi asienești de la Asia; **Mysomacedones, g.m.pl.** limbi lăcuitoare în Misiia, răsărite de la Machiedoniia; **Nabathæi, g.m.pl.** limbile ceale stâncoase aravienești; **Napæi, g.m.pl.** limbi în ostrovul Lesbus; **Nasanonses, g.m.pl.** limbi în Libiia sau în Africa; **Nemetes, g.m.pl.** limbi nemțești carii acum sânt supt episcopiia stirienească, lângă apa Rhenus; **Nephalitæ, g.m.pl.** limbi răsărite den Nefthalim; **Nervii, g.m.pl.** limbi den Belghium; **Nigritæ, g.m.pl.** limbi lăcuitoare lângă gârla Nigris; **Nomades, g.m.pl.** limbi africești; iarăș: limbi știthienești carii au avut în roatele teleagăi casă împângătoare; **Nomæi, g.m.pl.** limbi carii apoi s-au zis știtheni; **Norici, g.m.pl.** limbi nemțești căroră oraș mare le iaste acesta **Noriberga;** **Normandi, g.m.pl.** limbi de demult nemțești; **Normanni, g.m.pl. idem;** **Nubæ, g.m.pl.** limbi libienești întru ocolirea apei Nilus; **Numestrani, g.m.pl.** limbi italienești; **Ophiogenane, g.m.pl.** limbi în Hellespontus; **Opici, g.m.pl.** limbi au fost de la Campania; **Opisthocomæ, g.m.pl.** limbi au fost în Eubea, carii chicile și le-au slobozât înapoi; **Oretæ, g.m.pl.** limbi indienești; **Oritæ, g.m.pl.** limbi slobode indienești; **Orthocoribantes, g.m.pl.** limbi lăcuitoare în marginea țării Media; **Osci, g.m.pl.** limbi ai Țărei Italiei au fost; **Ostrogothi, g.m.pl.** limbi care Roma și toată Țara Italiei o au luat și până în șaptezeci de ani o au biruit; **Ozolæ, g.m.pl.** limbi din Țara Grecească; **Pamphagi, g.m.pl.** limbi etiopicești; **Pelasgi, g.m.pl.** limbi grecești, lăcuiorii Thessaliei; **hinc: pelasgus, -a, -um.**

4. ANALIZA LINGVISTICĂ A TERMENILOR INVENTARIAȚI

4.1. Din punct de vedere statistic, am constatat că numărul de ocurențe ale cuvântului *limbă*, întrebuițat pentru denumirile de populații, este sensibil redus în comparație cu *norod* (Chircu 2019) sau *seminție* (Chircu, Chircu 2019), însă rămâne

unul relativ însemnat în raport cu *popor*, care este doar sporadic atestat (**commune**, **g.n.** subst. dempreună, de obște popor), și nu în legătură directă cu termenii latinești ce denumesc *populații* sau *popoare*.

4.2. În urma parcurgerii tâlcuirilor corbiene ale denumirilor latinești de populații, am remarcat că autorul întrebuițează destul de rar forma determinată definit, ilustrându-se astfel o oarecare fidelitate față de cuvântul latinesc echivalat care nu cunoaștea o astfel de determinare: **Liburni, g.m.pl.** limbile de la Liburnia; **Locrenses, g.m.pl.** limbile de la Locri; **Menapii, g.m.pl.** limbile Galiei Belghiumului; **Mæsci, g.n.pl.** limbile muschicești; **Nabathæi, g.m.pl.** limbile ceale stâncoase aravienești.

4.3. În ceea ce privește structurarea definițiilor de dicționar, acestea prezintă interes și din punctul de vedere al relațiilor stabilite între substantivul *limbi* (folosit la plural) și determinanții săi în interiorul grupurilor nominale (GN). În asemenea cazuri, substantivul în chestiune are rol de centru de grup (substantiv-centru), fiind determinat de diferiți adjuncți, care „ocupă poziția sintactică de atribut, respectiv de propoziție atributivă” (GALR, vol. II, p. 75).

În exemplele din corpus se poate sesiza că, cel mai adesea, adjuncții substantivului-centru sunt grupurile prepoziționale cu substantiv, prepoziția exprimând în aproape toate situațiile proveniența ori localizarea (*de la, din (den), în, între, lângă*) (**Abii,-orum** stithiiani sau limbi de la Trația; **Gangaridæ, g.m.pl.** limbi între India și-ntr-Asia; **Garamantes, g.m.pl.** limbi de la Libia; **Limovici, g.m.pl.** limbi în Gașconia; **Nervii, g.m.pl.** limbi den Belgium; **Nigritæ, g.m.pl.** limbi lăcuitoare lângă gârla Nigris; **Ozolæ, g.m.pl.** limbi din Țara Grecească).

4.4. Substantivul investigat este frecvent însoțit de adjective etnonimice (curente în epocă sau create de către Corbea) și propriu-zise (mai rare), al căror rol este de identificare, aducând o informație suplimentară, necesară unei înțelegeri imediate: **Francones, g.m.pl.** limbi nemțești lângă apa Menu; **Hamaxobii, pl.g.m.** limbi muschicești; **Maspîi, g.m.pl.** limbi persienești; **Nephalitæ, g.m.pl.** limbi răsărite den Nefthalim; **Orthocoribantes, g.m.pl.** limbi lăcuitoare în marginea țării Media; **Pelagîi, g.m.pl.** limbi grecești, lăcuitoarii Thessaliei.

4.5. Corpusul delimitat a facilitat uneori reperarea unor structuri în care sunt implicate substantive proprii în genitiv, care, în perspectivă semantică, exprimă apartenența sau posesia: **Æquæsîlici,-orum,** limbi a Țării Spanioliei; **Insubres, g.m.pl.** limbi ai Țării Italiei, lombarduseani; **Osci, g.m.pl.** limbi ai Țării Italiei au fost.

4.6. Grupul nominal constituit este complex, conținând adjuncți ce au roluri semantice diversificate și bine determinate în cadrul grupului constituit, ordinea acestora explicându-se fie gramatical, fie pragmatic, iar, „în unele situații, este modificabilă stilistic” (*ibidem*). Unii dintre aceștia sunt poziționați cât mai aproape de centrul de grup, alcătuind o unitate, „astfel încât alți adjuncți determină semantic unitatea integrală, și nu strict centrul substantival al grupului nominal” (*ibidem*, p. 91): **Abantes, g.m.pl.** din Trația răsărite limbi; **evocati, g.m.pl.** limbi spre război fără veaste de sârg adunați; **Mediomatricses, g.m.pl.** limbi lăcuitoare în marginea

Latoringhieii [sic!] împrejurul oraşului Metis; **Mysomacedones, g.m.pl.** limbi lăcuitoare în Misiia, răsărite de la Machiedoniia; **Nabathæi, g.m.pl.** limbile ceale stâncoase aravieneşti; **Normandi, g.m.pl.** limbi de demult nemţeşti.

4.7. În situaţii punctuale, apare ca adjunct şi adverbul, care are ca centru substantivul *limbi*, însoţit de un modificador (ne)deplasat: **Ingevones, g.m.pl.** limbi nemţeşti de demult au fost; **Normandi, g.m.pl.** limbi de demult nemţeşti.

4.8. În alte cazuri, substantivul *limbi* are funcţie sintactică de subiect, aflându-se în relaţie directă cu verbul centru, restricţiile bilaterale dintre cele două realizări sintactice fiind complinite – verbul impune substantivului *limbă* cazul nominativ, iar subiectul impune verbului-predicat un acord în persoană şi număr, asigurând transferul asupra verbului-predicat, total sau parţial, informaţiile gramaticale intrinseci (GALR, vol. II, p. 332): **Lapitæ, g.m.pl.** limbi au fost thessalineani; **Opici, g.m.pl.** limbi au fost de la Campania, însă sunt şi cazuri (cele mai numeroase) în care substantivul-subiect are adjuncti nominali (**Osci, g.m.pl.** limbi ai Ţarei Italiei au fost; **Leleges, g.m.pl.** limbi de la Asiia au fost) sau chiar adverbiali (**Ingevones, g.m.pl.** limbi nemţeşti de demult au fost).

4.9. Din perspectiva structurării definiţiilor de dicţionar, sunt interesante propoziţiile relative, al căror centru sintagmatic (în cazul nostru substantivul *limbă*, întrebuintat la plural) se găseşte în propoziţia regentă şi care are calitatea de „termen regent al relativei şi antecedent al relativului” (GALR, vol. II, p. 208), putând fi determinat sau nu de adjuncti cu funcţie sintactică de atribut.

Deseori, relativele sunt introduse prin pronume relative (mai rar adjective) care sunt la cazuri drepte sau la cele oblice: **Abdaristenses, g.m.pl.** limbi cărora mai adevărat numele le iaste **audaristenses**; **Helei, g.m.pl.** limbi la care au fost jocurile olimpiceşti; **Hesseni, g.m.** limbi de la Palestina carii au vieţuit fără de fâmei; **Hippocentauri, g.m.pl.** limbi din Ţara Italiei au fost carii de jumătate în sus au fost oameni, iară în jos cai; **Hismaelitæ, g.m.pl.** limbi pre care îi chemăm acum saraţenuseani; **Lepontii, g.m.pl.** limbi lăcuitoare dincolo de Helveţiiia la care răsare apa Rhenus; **Nemetes, g.m.pl.** limbi nemţeşti carii acum sânt supt episcopiia stirienească, lângă apa Rhenus; **Norici, g.m.pl.** limbi nemţeşti cărora oraş mare le iaste acesta **Noriberga**.

4.10. Pe lângă aceste constante structurale ale definiţiilor de dicţionar privitoare la populaţii, trebuie amintite şi glosările complexe prin intermediul cărora sunt explicate cuvintele mai greu de înţeles în epoca elaborării dicţionarului, Teodor Corbea oferind detalii complementare: **Essæi, -orum, g.m.** limbi plecate au fost pă credinţă usebită, chilinită, între jidovi, carii cu muieri, cu vin şi cu carne n-au trăit; **Galactophagi, g.m.pl.** limbi de la Sţithiia au fost trăitoare cu lapte; **Hesseni, g.m.** limbi de la Palestina carii au vieţuit fără de fâmei; **Hippocentauri, g.m.pl.** limbi din Ţara Italiei au fost carii de jumătate în sus au fost oameni, iară în jos cai; **Lotophagi, g.m.** limbi de la Africa au fost carii au trăit cu poama cea dulce a pomului lotos; **Monosceli, g.m.pl.** limbi indieneşti cu un picior cu talpa lată; **Ostrogothi, g.m.pl.** limbi care Roma şi toată Ţara Italiei o au luat şi până în şaptezeci de ani o au biruit.

4.11. Strâns legate de subiectul investigat în acest studiu sunt atât selectarea din fondul lexical medieval românesc a unor adjective etnonimice (**Hermiones, g.m.pl.** limbi nemțești; **Lucani, g.m.pl.** limbi italienești; **Pelasgi, g.m.pl.** limbi grecești, lăcuiorii Thessaliei), cât și crearea de noi unități lexicale adjectivale, datorate în special erudiției lui Teodor Corbea și științei acestuia de a fi un „meșteșugar de cuvinte”, creând unități lexicale analogice, ținând cont de posibilitățile sistemului limbii române: **Hismaelitæ, g.m.pl.** limbi pre care îi chemăm acum sarațenuseani; **Langobardi, g.m.pl.** limbi langobardi, lăcuiori în marginea Țării Italienești; **Morini, g.m.pl.** limbi flandrienești; **Nabathæi, g.m.pl.** limbile ceale stâncoase aravienesești; **Nomades, g.m.pl.** limbi africenești; iarăș: limbi sithienești cari au avut în roatele telegăi casă împângătoare; **Pamphagi, g.m.pl.** limbi etiopicești.

4.11.1. Pentru a crea adjective etnonimice potrivite, Teodor Corbea prioritizează derivarea, cel mai adesea fiind întrebuițat sufixul adjectival *-esc* (*-ăsc*), care era frecvent în limba veche și care este semnalat atât în traduceri, cât și în scrieri originale (Gheție 1997, p. 212). Asupra provenienței acestui sufix în limba română, s-au emis mai multe ipoteze în paginile studiilor de specialitate, avansându-se atât ideea unei origini trace (*-isk*) (Graur 1927, p. 539–552), cât și o eventuală influență slavă (Popescu-Marin 2007, p. 104), ceea ce explică, într-un anumit fel, multitudinea semnificațiilor ('natura, posesia, originea, proveniența, destinația, elemente constitutive') (*ibidem*, p. 108).

4.11.1.1. Se poate observa că, în procesul derivativ, sunt antrenate în bună măsură substantive proprii, împrumutate ca xenisme și adaptate ulterior la limba română, adjectivul etnonimic nou format exprimând „originea, proveniența, locul” (*ibidem*, p. 108): **Geloni, g.m.pl.** limbi sithienești; **Minyæ, g.m.pl.** limbi thessalienești; **Morini, g.m.pl.** limbi flandrienești; **Morylli, g.m.** limbi machidonești de cătră răsărit.

4.11.1.2. Sufixul *-icesc* are o origine controversată și a fost considerat fie de proveniență rusească (*-iceskiĭ*), fie apărut pe tărâmul limbii române în perioada în care au fost adaptate unele adjective grecești sau când au fost împrumutate unele adjective de proveniență latino-romană, multe dintre acestea terminându-se în *-ic* (*-icesc* < *-ic* + *-esc*) (*ibidem*, p. 125): **Mæsci, g.n.pl.** limbile muschicești; **Pamphagi, g.m.pl.** limbi etiopicești.

4.11.2. Un alt sufix etnonimic identificat în corpusul constituit *ad-hoc* este *-ean* (< sl. *-(l)eaninŭ*, *-(l)ianin*) (*ibidem*, p. 90–95). Acesta are mai multe variante sufixale (*-an*, *-ian*, *-eanu*) și exprimă, în general, apartenența sau proveniența, atașându-se la baze derivative substantivale și adjectivale: **Abii,-orum** sithiiani sau limbi de la Trația; **Hismaelitæ, g.m.pl.** limbi pre care îi chemăm acum sarațenuseani; **Insubres, g.m.pl.** limbi ai Țării Italiei, lombarduseani; **Lapitæ, g.m.pl.** limbi au fost thessalineani².

4.11.3. De asemenea, am identificat o serie de etnonime (substantive sau adjective) rar semnalate în textele vechi, care au în structura lor un sufix compus

² În glosarea numelui propriu **Nestor (g.m.** fiul lui Neleus, împărat al limbilor piliseanilor ai Țării Grecești), am identificat etnonimul *pilisean*.

(-ienesc < -ian/-ian + -esc). Consultând DÎLR, Magdalena Popescu-Marin identifică sufixul în două cuvinte din coloanele acestuia (*hispanienesc*, *șitienesc*), preluate din DLVI, și pe care le socotește „probabil personale analogice” (Popescu-Marin 2007, p. 107), însă numărul acestora este sensibil mai mare decât cel avansat de lingvистa amintită și de către colaboratorii acesteia: **Hernici, g.m.pl.** limbi italienești în Campania; **Lucani, g.m.pl.** limbi italienești; **Mamertini, g.m.pl.** limbi șitilenești; **Maspîi, g.m.pl.** limbi persienești; **Minyæ, g.m.pl.** limbi thessalienești; **Morini, g.m.pl.** limbi flandrienești; **Mysii, g.m.pl.** limbi asienești de la Asia; **Nabathæi, g.m.pl.** limbile ceale stâncoase aravienești; **Nemetes, g.m.pl.** limbi nemțești cari acum sânt supt episcopiia stirienească, lângă apa Rhenus; **Nubæ, g.m.pl.** limbi libienești întru ocolirea apei Nilus; **Numestrani, g.m.pl.** limbi italienești; **Oretæ, g.m.pl.** limbi indienești; **Oritæ, g.m.pl.** limbi slobode indienești³.

4.12. Am observat în corpusul nostru și unele inconsecvențe care trebuie puse fie pe seama redactării, dar mai ales pe seama eforturilor autorului de a reda cât mai bine semantismul cuvintelor, în ciuda decalajului ce putea apărea din cauza genului gramatical (în speță, masculin după cum se remarcă în notarea informațiilor gramaticale latinești) și a semantismului cuvintelor (formă de feminin și conținut de masculin): **Insubres, g.m.pl.** limbi ai Țării Italiei, lombarduseani; **Osci, g.m.pl.** limbi ai Țării Italiei au fost; **Hismaelitæ, g.m.pl.** limbi pre care îi chemăm acum sarațenuseani. În acest din urmă exemplu, se poate vedea că substantivul feminin (*limbi*) este reluat în subordonată printr-un pronume personal (formă neaccentuată de masculin) în acuzativ.

4.13. Uneori, am întâlnit situații în care semiindependentul *a*, formant în structura genitivului (GALR, vol. I, p. 247), este neflexionat, utilizat adesea invariabil în epocă (SLRV, p. 289), mai ales în graiurile nordice (Gheție 1997, p. 125). Se pare că, în graiurile transilvănene de sud-est (zonă din care era originar și Teodor Corbea), acordul era încă ezitant: **Æquæsilici, -orum**, limbi a Țării Spaniolei. Alteori, *a* (marcă a flexiunii analitice de G, SLRV 2019, p. 291) apare hipercorect (se dublează flexiunea sintetică) în fața cantitativului nehotărât *cât(ă)va* (în dicționar pl. *câteva*), trădând o oscilare, explicabilă prin uz: **Critias, g.m.** nume ale câtorva limbi mari.

5. CONCLUZII

5.1. Faptele de limbă inventariate și analizate aici ilustrează fără putință de tăgadă eforturile pe care le-a depus unul dintre cărturarii noștri de odinioară, spre a reda cât mai bine în limba română anumiți termeni etnonimici latinești mai puțin întrebuințați în partea orientală a Europei.

5.2. Cuvintele corbiene tâlcuite prin genericul *limbă* ‘popor’ nu au nimic străin de firea limbii române, întrucât învățatul ardelean cunoștea ca nimeni altul

³ În dicționar mai este un etnonim de acest tip, dar care nu reprezintă o glosare a unui latinesc, ci a unui nume comun oarecare: **mastruca, g.f.** haina limbilor șardienești (conțeș).

posibilitățile sistemului, creațiile sale lexicale sau cuvintele întrebunțate stând mărturie în acest sens. Am avut astfel ocazia de urmări cum sunt structurate definițiile de dicționar și care sunt opțiunile de tălmăcire în limba română a termenilor latinești care circulau în bună măsură în Apusul Europei și prin care erau denumite populațiile Antichității, chiar dacă se poate întrevădea o oarecare fidelitate față de dicționarul-sursă (DLU) al lui Albert Szenci Molnár.

Prin demersul său cărturăresc, Corbea ne dovedește că este un iscusit creator de vorbe, care a rămas neegalat nu numai în epoca sa, ci și mult timp după aceea, chiar și în Epoca Luminilor, când cultura română se apropia cu pași timizi, dar siguri, de cultura modernă occidentală.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

a) Surse

DLVI = Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*. Ediție de Alin-Mihai Gherman, vol. I. *Studiu introductiv, note și text*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.

b) Tratat, studii, articole

- Chircu 2019 = Adrian Chircu, *Noroadele vremurilor de demult în tâlcurile lui Teodor Corbea (Dictiones latinae cum valachica interpretatione)*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica”, XX, 2019, nr. 1, p. 119–132.
- Chircu, Chircu 2019 = Adrian Chircu, Claudia Chircu, *Din cele patru zări. Semnificațiile Antichității în tâlcurile lui Teodor Corbea (Dictiones latinae cum valachica interpretatione) din perspectivă lexico-gramaticală*, în Adrian Chircu, Maria Aldea (eds), *Din dragoste de dascăl și de voroavă. Omagiu doamnei profesor Elena Dragoș, la aniversare*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2019, p. 94–107.
- Chivu 2019 = Gheorghe Chivu, *Terminologie lingvistică într-un lexicon de la sfârșitul veacului al XVII-lea*, în idem, *Limbă și cultură. Studii de istorie a limbii române literare*, București, Editura Academiei Române, 2019, p. 88–93.
- Crețu 1905 = Gr. Crețu, *Cel mai vechiu dicționar latino-românesc de Teodor Corbea (Manuscript de pe la 1700) (extras)*, București, Tipografia „Voința Națională”, 1905.
- DR, s. n. = „Dacoromania”, serie nouă, Cluj-Napoca, I, 1994–1995 și urm.
- GALR = *Gramatica limbii române*, vol. I. *Cuvântul*, vol. II. *Enunțul*. Tiraj nou, revizuit, București, Editura Academiei Române, 2008.
- Gherman 2000–2001 = A.-M. Gherman, *Lexicografie și gramatică în dicționarul lui Teodor Corbea*, în DR, s.n., V–VI, 2001–2002, p. 161–164.
- Gherman 2004a = Alin-Mihai Gherman, *Literatura română din Transilvania între preiluminism și preromantism*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2004.
- Gherman 2004b = Mihai Alin Gherman, *Aspecte umaniste în cultura românească veche*, București, Editura Enciclopedică, 2004.
- Gherman 2010 = A.-M. Gherman, *Un umanist român: Teodor Corbea*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2010.
- Gherman 2014 = Mihai Alin Gherman, *Repères culturels et linguistiques en marge du dictionnaire latin-roumain de Teodor Corbea*, în „Dacoromania”, s.n., XIX, 2014, nr. 2, p. 48–59.
- Gheție 1997 = I. Gheție (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, București, Editura Academiei Române, 1997.

- Graur 1927 = Al. Graur, *Le suffixe roumain -escu et le suffixe thrace -isk-*, în „Romania”, LIII, 1927, p. 539–552.
- Hristea 1968 = Theodor Hristea, *Probleme de etimologie. Studii. Articole. Note*, București, Editura Științifică, 1968.
- IR = Virgil Cândea, Constantin Rezachevici, Nicolae Edroiu (coord.), *Istoria românilor*, vol. V. *O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716)*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Enciclopedică, 2012.
- Pop 2014 = Ioan-Aurel Pop, *Locul românilor în Europa – la confluența Occidentului latin cu Orientul bizantin*, în idem, *Eminescu și Transilvania/Locul românilor în Europa/Lecția de românism a românilor de la Răsărit*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2014, p. 21–46.
- Popescu-Marin 2007 = Magdalena Popescu-Marin (coord.), *Formarea cuvintelor în limba română din secolele al XVI-lea–al XVIII-lea*, București, Editura Academiei Române, 2007.
- Rosetti 1954 = Al. Rosetti, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române* (sec. VI–XII), București, Editura Academiei R.P.R., 1954.
- Rosetti 1986 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*. Ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- Seche 1966 = Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I. *De la origini până la 1880*, București, Editura Științifică, 1966.
- SLRV = Gabriela Pană Dindelegan (ed.), *Sintaxa limbii române vechi*. Editor consultant Martin Maiden, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2019.
- Stanciu Istrate 2017 = Maria Stanciu Istrate, *Influența slavonă asupra limbii române*, București, Editura Academiei Române, 2017.
- Șăineanu 1999 = Lazăr Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbei române. Studii istorice despre tranzițiunea sensurilor*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de Livia Vasiliuță, Timișoara, Editura de Vest, 1999 [1887].
- Tagliavini 1929 = Carlo Tagliavini, *L'influsso ungherese sull'antica lessicografia rumena*, în „Revue des études hongroises”, VI, 1929, p. 16–75.

c) Dicționare

- DÎLR = Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421–1760)*, București, Editura Științifică, 1992.
- DLR = *Dicționarul limbii române*. Ediție anastatică după *Dicționarul limbii române* (DA) și *Dicționarul limbii române* (DLR), vol. I–XIX, București, Editura Academiei Române, 2010.
- DLU = Albert Szenci Molnár, *Dictionarvm latinovngaricvm opus novum et hactenus nvsqvam editvm; Item vice versa: dictionarivm vngaricolatinvm, in quo præter dictionvm vngaricvm interpretationem latinam*, Noribergae, Procurante Elia Hvterro Germano (ediție anastatică ulterioară, Budapest, Akadémiai Kiadó), 1990 [1604].
- DVL = ***, *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*. Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008.

DE NOMINUM POPULORUM DIVERSITATE. THE TRANSLATION OF LANGUAGES ‘PEOPLES’ OF THE ANTIQUITY IN OLD ROMANIAN DICTIONARIES (DICTIONES LATINÆ CUM VALACHICA INTERPRETATIONE)

(Abstract)

In this study, we propose to seek the names of the populations from Antiquity (and Middle Ages) which Teodor Corbea, great representant of Romanian humanism, translated from Latin to Romanian through the word *limbă* ‘people’ (pl. *limbi*) and to analyse the linguistic methods which he

applied to better explain the significance of these words in the Romanian language, in the columns of his dictionary, named *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*.

Our approach is diachronic and will allow the interpretation of specific language facts from the end of 17th century, when the Romanian language knew essential transformations, justified, especially, by that time scholars' long endeavours to offer to knowledge lovers a noble language that can facilitate the understanding of doctrines or histories inscribed on the papers of the age writings.

Cuvinte-cheie: *limba română, Ev Mediu, Teodor Corbea, dicționar, diacronie, enciclopedism, denumiri de populații.*

Keywords: *Romanian language, Middle Age, Teodor Corbea, dictionary, diachrony, encyclopedism, name of populations.*

*Universitatea Babeș-Bolyai
Facultatea de Litere
Str. Horea, 31
adichircu@hotmail.com*